

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ РОСЛИНИ ЕРИТРОНІЮ СОБАЧОГО ЗУБА (НА МАТЕРІАЛІ БОТАНІЧНОГО СЛОВНИКА М.ГРИЦАКА)

Анотація. У статті у лексико-етимологічному та ареалогічному аспектах подається аналіз назв на означення рослини еритронію собачого зуба з Ботанічного словника М.А.Грицака.

Ключові слова: українські закарпатські говірки, Ботанічний словник українських говорів Закарпаття, словникова стаття, ботанічна лексика, номен, етимологічний аналіз, семантична мотивація.

Summary. The article under consideration focuses on the analysis of the names denoting the plant «еритроній собачий зуб» from botanical dictionary by M.Hrytsak. The analysis has been carried out in lexical, etymological and areal aspects.

Key words: Ukrainian Transcarpathian dialects, botanical dictionary of the Ukrainian dialects of Transcarpathia, a dictionary article, botanical vocabulary, a name, an etymological analysis, semantic motivation.

З іменем М.А.Грицака пов'язують укладання найбільшого українського регіонального діалектного словника – “Словника українських говорів Закарпатської області”, над яким мовознавець працював усе своє життя, проте цей словник, на жаль, так і не побачив світ. За свідченнями В.В.Німчука, М.Грицак чудово знав рослинний і тваринний світ України, адже до переходу на роботу до університету він викладав у школах біологію [6: 318]. Крім вищезазначеної лексикографічної праці, М.Грицак уклав ще й кілька спеціальних словників: “Словник українських говорів Закарпатської області (Ботанічна термінологія), 600 назв”, “Латинсько-український словник медичної номенклатури”, Ужгород, 1970. – 55 с. (у співавторстві з І.Ю.Коршинським), “Латинсько-український словник номенклатури грибів”, 1970, близько 2430 мікономенів (слово *український* тут ужито в значенні “український закарпатський”), “Ботанічний словник українських говорів Закарпаття” (у співпраці з проф. В.Комендарем) [2: 29].

Що стосується останнього, то деяку інформацію про нього дізнаємося із публікації В.Німчука, в якій подано анотацію до проспекту Ботанічного словника та пробну статтю з нього.

Цей Словник мав бути нормативним і водночас – перекладним, латинсько-українсько-російським. В анотації (датована 1 вересня 1974 р.) іде мова про побудову словникової статті та самого Словника. “Праця складається з вступного слова, списку використаної літератури, переліку населених пунктів, у яких записано народні назви, і списку респондентів, які допомагали збирати ці назви. Основна частина складається зі словникових статей, заголовками яких є пронумеровані латинські назви з українськими і російськими літературними відповідниками. Після них в алфавітному порядку перераховуються паспортизовані народні назви. У кінці є алфавітний індекс усіх народних назв із наведенням порядкових номерів відповідних рослин в основній частині” [6: 318].

Пробна стаття зі словника М.Грицака стосується назви однієї рослини – еритронію собачого зуба

(*Erythronium dens-canis* L.). Нижче подаємо лексико-етимологічну та ареалогічну характеристику зафіксованих М.Грицаком назв на означення цієї рослини. Спостерігаємо їх відношення до відповідної лексики української літературної мови. Крім того, подаємо її поширення в інших українських говорах та інших слов'янських мовах.

Флорономени *білосніжник*, *білосніжниця*, *підсніжниця*, *козодрус* перенесені з іншої рослини – підсніжника звичайного (*Galanthus nivalis*) на основі подібності рослин. Назви *козодрус*, *козодруст*, *козодрусть* є результатом прояву народної етимології – з первинного *скорозрїст* [16: 272]. Думка про походження цих слів з основ імен. *коза́* і дієсл. *друстати* є непереконливою; пор. слц. *kozi drist* *Galanthus nivalis*, чес. *kozi drist* *Anemone ranunculoides*, пол. *kozi drzyszc*, *kozi drzyst* “т.с.” [3, II: 500]. Поширені і в інших українських говорах для *Anemone nemorosa*, *Colchicum autumnale*, *Galanthus nivalis*, *Leucojum vernum*, *Scilla bifolia* (*козодрус*), *Galanthus nivalis*, *Leucojum vernum* (*козодруст*) [5: 579].

Назви *клекочка*, *клокичка* і под. успадковані ще з праслов'янської мови < **klekošьka*: **klokošьka* id. [9: 84]. У закарпат. говірках, крім названих рослин, ці номени вживаються ще й на означення орликів звичайних (*Aquilegia vulgaris*). В інших укр. гов. зафіксовані *клекуцка* – для *Leucojum vernum*, *клекучка*, *клікучка*, *клокічка*, *клекічка* – для *Staphylea pinnata*, *кльокуцка* – для *Galanthus nivalis*, *Leucojum vernum*, *кльокучка* – для *Aquilegia vulgaris*, *Syringa vulgaris* [5: 574-576]. Подібні назви в інших слов'янських мовах фіксуються на означення *Staphylea*: пор. рос. *клекочка*, чес. *klokoška*, *klokoč*, *klokoček*, пол. *kłokoczka*, болг. *klokočina*, с.-х. *klokoč*, *klokočika*, слн. *klakec*, *klokočka* [16: 141]. В.Махек пов'язує ці назви із звуконаслідувальним словом *клотати* (*клекотати*).

Похідними від іменника *ключ* є назви *ключики* (*ключики*), *ключка* (*ключки*), *ключкавка* (*ключкавки*), *ключкованя* (*ключковані*), *ключник* (*ключники*) та ін. В інш. укр. гов. фіксуються номени *ключник*

(для *Cirsium oleraceum*), *ключики* (*Primula veris*), *ключковані* (*Aquilegia vulgaris*) [5: 576].

Найбільше назв, зафіксованих М.Грицаком, пов'язані з тваринним світом. Так, номени *кугутик* (*кугутики*), *кугутки* і под. утворені у результаті перенесення назв з тваринного світу і мотивуються схожістю рожевого забарвлення квітки з кольором півнячого гребінця. Не виключений і зв'язок із специфічною формою цвіту рослини. У закарп. говірках назва *когутики* (-и) зафіксована нами ще й для інших дикоростучих рослин: півників болотних (*Iris pseudacorus*), медунки лікарської (*Pulmonaria officinalis*), білоцвіту весняного (*Leucojum vernalis*), орликів звичайних (*Aquilegia vulgaris*), чини весняної (*Lathyrus vernus*), калачиків лісових (*Malva silvestris*), дзвоників персиколистных (*Campanula persicifolia*). З цими самими значеннями назва поширена і в інших українських говорах [5: 577]. Пор. ще зафіксовані у словнику назви *кокошик*, *кокошчик* (*кокошчики*), *кокошчик білий*, *кокошчик синьий*, *кокуквіраг*, *кокошвіраг*, у яких компонент *віраг* < уг. *virág* “квітка” [12: 773].

Номени *калакун* (*калакуны*), *галагун* (*галагуны*), можливо, походять від гол. *kalkoen* або нн. *kalkûn* “т.с.” (букв. “калькутьська курка”) [3, I: 456].

Назва *коники*, очевидно, виникла через переосмислення демінутива. В інших укр. гов. вживається на означення *Aconitum* sp., *Centaurea cyanus*, *Coronilla varia*, *Corydalis solida*, *Delphinium cultorum*, *Ranunculus flammula*, *Rhinanthus alectorolophulus* [5: 582]. Пор. пол. *koniki* “аконіт” *Aconitum napellus*, чес. *koníčky* “т.с.” [3, II: 550-551].

З тваринним світом пов'язаний номен *козубець*, який в інших укр. гов. вживається на означення *Fritillaria meleagris* [5:579].

До цієї мотиваційної групи належать і назви, похідні від іменника *цан*: *цанак* (*цанакы*), *цаник* (*цаникы*), *цанкы*, *цанковикы*, *цанловикы*, *цаногы*, *цаножкы*, *цануг* (*цанугы*) та ін. В інших укр. гов. зафіксовані назви *цанки* (для *Viola biflora*, *Viola tricolor*), *цанок* (для *Erysimum diffusum*) [5: 768].

Номен *собачки* мотивується тим, що “виводкові цибулини світлі, донизу й доверху дещо звужені, за формою й кольором нагадують собачий зуб” [14: 33]. У закарп. гов. вживається ще й на означення “череда трироздільної” *Videns tripartita* (Усть-Чорна Тч.). Ізогласа цієї назви продовжується в інших укр. гов. на означення *Videns tripartita*, *Erythronium Dens canis*, *Xanthium strumarium*, *Lappula Myosotis*, *Linaria vulgaris* [5: 734]. Пор. ще у знач. *Videns tripartita*: рос. *собачки* [15: 47], біл. *сабачкі* [4: 24]. Назва *собачки* зафіксована ще словниками Ф.Піскунова (Київ, 1882), М.Уманця та А.Спілки (Львів, 1893-1990), В.Дубровського (Київ, 1918) та ін. [5: 178].

Назви *кукурічка* (*кукурічкы*), *кукурічка черлена*, *кукурічок* сягають псл. **kokor-*, можливо, редульованого варіанта основи **kor-ę* “корінь рослини” або від **kokor-* “корінь; дерево, кущ; пеня з корінням; скуповжене волосся” [3, II: 505]. В інших укр. гов. ці назви вживаються для рослин *Anchusa officinalis*,

Convallaria majalis, *Corydalis cava*, *Dactylorhiza majalis*, *Orchis* sp., *Polygonatum multiflorum*, *Primula veris* (*кукурічка*), *Polygonatum odoratum* (*кукурічка*) [5: 597].

Номен *чинговикы* утворений на укр. ґрунті від угор. основи *csengő* “дзвінок” [12: 150]. У закарп. гов. ця назва нами зафіксована для означення інших рослин – дзвоників персиколистных (*Campanula persicifolia*) та орликів звичайних (*Aquilegia vulgaris*). В інших укр. гов. вживається для *Aquilegia vulgaris*.

Ряд назв є запозиченнями з інших мов. Так, номени *крокуц* (*крокуцы*), *крокуцирь*, *крукуцирь* запозичені, очевидно, в давньоруський період з гр. мови, а пізніше, мабуть, через пол. і нім. посередництво (нім. *Krókus*) з лат. мови; лат. *crocus* “крокус *Crocus sativus* L.; шафранова фарба” походить від гр. *κρόκος*, що є, можливо, запозиченням із семітських мов; назву перенесено з іншої рослини у зв'язку з подібністю кольору їх квітів [3, III: 101]. У гуц. та бук. гов. ці назви фіксуються на означення нагідок *Calendula*; пор. гуц., бук. *крóкiш*, *крóкiс* [1: 105; 9: 235]. Ю.Кобів наводить лексему *крокус* і для *Carthamus tinctorius* [5: 594]. Пор. рос. *крокус* “шафран”, біл. *крóкус* “т.с.”, *кракóс* “нагідки”, пол., чес. *krokus*, слц. *krókus*, в.-л. *krokuš* [3, III: 101].

У результаті перенесення назви з іншої рослини на основі зовнішньої подібності утворилися номени *кікіріч* (*кікірічі*), *кыкырчі* (< уг. *kék kükörics*, *kikírics* “пізньоцвіт осінній” *Colchicum autumnale*). Пор. також зафіксовані нами у закарп. гов. *к'ік'еріч* “пізньоцвіт осінній” *Colchicum autumnale* (окр. гов. Св.), *к'ік'ір'іч'і* “проліска дволиста” *Scilla bifolia* (окр. гов. Ір.).

Номен *калугер* через церковнослов'янську мову запозичений в давньоруську з грецької; гр. *καλόγερος* “старець; чернець” утворене з основ прикметника *καλός* “гарний” та іменника *γέρον* “старець”, спорідненого з дінд. *járant* “старий”, ос. *zāronđ*, перс. *zar*, вірм. *cer* “т.с.” [3, II: 354]. Ізогласа назви *калугер* продовжується у гуц. гов. за межами Закарпаття [8: 29].

Для назв *гандик* (-и), *кандик*, *кондик* і пох. кінцевою етимологією є тюркська; тюрк. *kandyk* “т.с.”. Пор. ще рос. *кандык* “т.с.” [13, II: 180].

Неясною є етимологія назв *б'єндюг* (*б'єндюгы*), *б'єндюга*, *б'єндюгы*. В інших українських говорах вживається для рослин *Iris germanica*, *Prunus domestica* [5: 455]. У гуц. та бойк. гов. ці назви зафіксовані із значенням “великі сани для перевезення дров, сіна” [7, I: 52; 11: 166].

Зафіксовані М.Грицаком назви, які є специфічними закарпатськими регіоналізмами: *брязнядь*, *калубок*, *злучин'єц*, *кобыска і под.*, *кóвбаська і под.*, *кривенчики*, *соргыч*, *саргыш*.

Як видно з досліджуваного матеріалу, назви для еритронію собачого зуба характеризуються великою різноманітністю. Вони є різними за своїм походженням і складають велике багатство в галузі ботанічної номенклатури.

Література

1. Гуцульські говірки: Короткий словник / Укл. Г.Гузар, Я.Закревська, У.Єдлінська та ін. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Дзензелівський Й.О. Словникар з Росішки // Карпатський край. – 1993. – № 3. – С. 16–21; № 4–6. – С. 27–31.
3. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – Київ, 1982–2006. – Т. 1–5.
4. Киселевский А.И. Латино-русско-белорусский ботанический словарь. – Минск: Наука и техника, 1967. – 159 с.
5. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – Київ: Наукова думка, 2004. – 800 с.
6. Німчук В.В. Словник ботанічної номенклатури України М.А.Грицака // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – Київ, 2001. – Вип. 4. – С. 317–320.
7. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: В 2 т. – Київ: Наукова думка, 1984.
8. Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999. – 104 с.
9. Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996. – 192 с.
10. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
11. Словник гуцульських говірок // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди / Укл. У.Я.Єдлінська, Я.В.Закревська, Р.Й.Керста. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 90–271.
12. Угорсько-український словник / За ред. проф. П.М.Лизанця. – Ужгород: ІВА, 2001. – 800 с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
14. Чопик В.І. Рідкісні рослини України. – Київ: Наукова думка, 1970. – 188 с.
15. Шамота А.М. Назви рослин в українській мові. – Київ: Наукова думка, 1985. – 159 с.
16. Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954. – 366 s.